

יהודים מזרחים בעיתונות הערבית בישראל, 1948–1967

מוסטפא כבהא

אחת התוצאות הרות־האסון של מאורעות 'הנֶפֶּה' הפלסטינית בשנת 1948 היתה הרס הפעילות התרבותית הענפה, שהתחילה בשלהי התקופה העות'מאנית והתפתחה ביתר שאת בתקופת המנדט הבריטי.¹ עצירת התפתחות זו, עקירת האליטה התרבותית והאינטלקטואלית והפיכת רוב פעיליה לפליטים בארצות ערב השכנות השתקפו היטב בחיי התרבות של בני המיעוט הלאומי הערבי־פלסטיני שנשארו בתחום מדינת ישראל.

אחד מתחומי הפעילות התרבותית והאינטלקטואלית שנפגעו אנושות היה תחום העיתונות. בכל תקופת המנדט הופיעו קרוב ל־60 עיתונים, מהם 11 יומונים. לעיתונים אלה היה תפקיד חשוב בעיצוב דעת הקהל ובגיבוש פניה של החברה הפלסטינית באותה התקופה.² לאחר שוך הקרבות ב־1949, המשיכו להופיע בערבית שני עיתונים שהופיעו גם לפני הקמת המדינה: אל־אתחאד ('האחדות'), הביטאון של המפלגה הקומוניסטית, וחקיקת אל־אמר ('אמיתו של דבר') בהוצאת המחלקה הערבית בהסתדרות. על אלה נוספו מעת לעת נספחים בשפה הערבית שהוציאו לאור משמר, עיתונה של מפ"ם,³ וכמה עיתונים דתיים נוצריים שהופיעו בתדירות לא קבועה.

שלושת העיתונים הללו מייצגים שלושה גורמים בשטח שניסו מזוויות ראייה שונות וממניעים שונים למלא את החלל שנוצר עקב הפסקת הפעילות העיתונאית הפלסטינית ועקירת האליטה האינטלקטואלית מהארץ. העולים ממדינות ערב שכנות (מעיראק וממצרים בעיקר) היו לעזר רב במאמציהם של הגורמים האלה לבנות מחדש את הפעילות העיתונאית בשפה הערבית. רבים מהמשכילים מקרב העולים היטיבו להתבטא בשפה הערבית ולאחדים

1. על החיים התרבותיים של הפלסטינים בתקופת המנדט ראו: Adnan Abu Ghazalah, *Arab Cultural Nationalism in Palestine, 1919-1948*, New York 1967
2. על תפקידה של העיתונות בעיצוב דעת הקהל הפלסטינית בתקופת המנדט ראו: מוסטפא כבהא, עיתונות בעין הסערה, ירושלים 2004.
3. על כך ראו בולטין מס' 7 של מפ"ם, 1 במרס 1950, ארכיון השומר־הצעיר (אש"צ) 9.10.95(4).

מהם היה ניסיון עשיר בפעילות עיתונאית בארצות מוצאם.⁴ מטרתו של מאמר זה לדון בתרומתם של היהודים דוברי הערבית בתהליך בנייתה מחדש של הפעילות העיתונאית בערבית במדינת ישראל משנת 1948 עד 1967.

אפשר לראות בעיתונות שהופיעה בשפה הערבית בתקופה הנדונה, על כל גווניה, עיתונות 'מגויסת' מטעם של גופים פוליטיים וממסדיים שביקשו באמצעות עיתונים אלה לשרת את האינטרסים הפוליטיים שלהם. מכיוון שרוב הגורמים שעמדו מאחורי הוצאת עיתונים אלה לא היו ערבים, אין להגדיר עיתונות זו 'עיתונות ערבית' אלא 'עיתונות בשפה הערבית'.⁵ אשר לעיתונאים היהודים דוברי הערבית, ובייחוד מי שפעלו במקצוע העיתונאות בארצות מוצאם, הם פעלו או נתבקשו לפעול (בעיקר אלה של העיתונים מטעם מפלגת השלטון, מפא"י, או מפלגות המרכז והימין) במצב הפוך מזה שפעלו שם. בארצות מוצאם פעלו רובם בעיתונות יהודית בערבית, כלומר בעיתונות של מיעוט שהופיעה בשפתו של הרוב, וכאן הם פעלו בעיתונות של מיעוט בשפתו של המיעוט, אבל מטעמו של הרוב היהודי. אפשר לחלק את המסגרות שפעלו בהן העיתונאים היהודים דוברי הערבית לארבע קבוצות עיקריות: (א) עיתונים מטעם מפא"י, מפלגת השלטון, ומוסדותיה; (ב) עיתונים הקשורים למפ"ם; (ג) עיתונים הקשורים למפלגה הקומוניסטית; (ד) העיתונים של מפלגות המרכז והימין.

עיתונות מטעם מפא"י, מפלגת השלטון, ומוסדותיה

כמי שניצל את התקשורת לייעדים לאומיים היטיב הממסד הפוליטי ששלט אז בישראל להבין את חשיבותה גם כלפי המיעוט הערבי. שליטה בתקשורת בערבית יכלה לפקח על תהליכים בחברה הערבית ובייחוד בבלימתם של מי שנראו לא רצויים, ובעיצוב המודעות הפוליטית-התרבותית של דור חדש לפי אמות-המידה של הממסד הפוליטי. הניסיון הציוני לימד שאמצעי התקשורת יכולים לתרום לעיצוב שפה ותרבות כחלק של מרכיבי הזהות הלאומית, ולכן השליטה בהם יש בכוחה לווסת ולהאט את טיפוח הזהות הלאומית של המיעוט הערבי, שהיה מזוהה עם היריב הערבי שבמרחב. לפיכך הפעילה מפלגת השלטון קבוצה של ממונים על פעילות העיתונאים בשפה הערבית מטעם הממסד, המופנית לקהל הקוראים בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל.⁶

4. בקבוצת העיתונאים בעלי הניסיון העיתונאי העשיר אפשר למנות את מאיר ועזרא חדר, אבן-איהם עקרי וסמי מיכאל מעיראק, את סעד מאלפי ומוריס שמאס ממצרים ואת האחים תופיק (טוביה) ואמנון שמוש מסוריה.

5. העיתונות של המפלגה הקומוניסטית והירחון אל-פג'ר של מפ"ם שונים במידה מסוימת מקביעה זו משום שהיו להם (במקרים מסוימים) כתבים בעלי מגמות לאומיות ערביות.

6. על הדיונים של קובעי המדיניות בממסד ובייחוד במחלקה הערבית של מפא"י ראו: עדויות של מיכאל אסף ואליהו אנסי, תיקי המחלקה הערבית, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (אה"ע) 6-219-4.

אנשי קבוצה זו ראו בפעילות העיתונאית בערבית אבן פינה במדיניותו ובמאמציו של הממסד, המייצג את הרוב היהודי, לשלוט במיעוט הלאומי הערבי ולנטרל אותו הן מהחלק האחר של העם הפלסטיני והן מהמרחב התרבותי הכלל-ערבי.⁷ בתקופות הבחירות נועדה פעילות זו גם לגייס קולות של מצביעים באמצעות ייפוי פניה של המדינה והצגת 'מצבם הטוב' של בני המיעוט הערבי לעומת מצבם לפני קום המדינה או לעומת חלקים אחרים של העם הפלסטיני המצוי בשליטתן של מדינות ערביות אחרות.⁸

מפלגת השלטון ומוסדותיה הוציאו לאור כמה עיתונים בערבית וביקשו באמצעותם להקיף את רוב תחומי חייו של המיעוט הערבי במדינה. הם עמדו מאחורי הוצאתו של היומון אל-ייום (1968-1948) והוציאו גם את הביטאון אל-וטן ('המולדת', 1952-1953), את השבועון המתמחה בענייני העובדים חקיקת אל-אמר ('אמיתו של דבר', 1937-1960), את עיתון הנשים פלמת אל-מראה ('דבר האישה', 1964-1974), שהעורכת שלו היתה סועאד קרמאן (יילידת 1927) ופעלו בו כמה כותבות יהודיות ממוצא מזרחי, דוגמת נוהת קצב, אספרנס כהן, ויולית ג'ועאנה ורחל סאלי, וכן את העיתון אל-הדף ('המטרה', 1960-1962).⁹

בעיתונים אלה פעלו העיתונאים בני עדות המזרח לצדם של המזרחנים הוותיקים שפעלו בעיתונות שהופיעה בערבית מטעם המוסדות היהודיים בתקופת המנדט (למשל מיכאל אסף וגדעון וייגרט), ולצד עיתונאים ערבים בני הארץ שהחלו להשתלב בפעילות העיתונאית בשנות החמישים, דוגמת רסמי ביאדסה (נולד בשנת 1933), ג'מאל קעואר (ייליד 1930) וצובחי יונס (1928-2004). סביר להניח שהמזרחנים בהיותם אנשי ממסד ותיקים הם שהנחו את הקווים הרעיוניים של עיתונות זו, ואילו בני שתי הקבוצות האחרות נשאו בנטל ביצוע מדיניות זו והפיכתה לתכנים עיתונאיים כתובים בערבית.

בעיתון אל-ייום, הבולט והמתמיד בין העיתונים בתקופת הנדונה, עבד העיתונאי היהודי ממוצא סורי תופיק (טוביה) שמוש¹⁰ כמוזכיר המערכת בכל שנות הופעת העיתון, ואליו הצטרפו העיתונאים ממוצא עיראקי, עזרא חדר (1900-1972) ומאיר חדר,¹¹ ונסים רג'ואן,

7. מוסטפא כבהא ודן כספי, 'מירושלים הקדושה ועד המעיין', פנים, מרס 2001, עמ' 47-48.

8. שם.

9. שמואל מורה, אל-פתח אל-ערביה אל-לתי צ'דרת פי אסראאיל, 1977-1948, חיפה 1977, עמ' 73-87.
10. תופיק (טוביה) שמוש (1914-1981): נולד בחלב שבסוריה, בוגר בית-הספר הצרפתי בעיר, למד שנתיים במכון למשפטים בביירות. בא לארץ בשנת 1934, בשנים 1937-1960 היה מוזכיר המערכת של העיתון חקיקת אל-אמר, ובשנים 1948-1968 – מוזכיר מערכת ביומון אל-ייום. תרגם מערבית לעברית סיפורים רבים והמפורסמים שבהם 'שייח' עלי מאיים' של הסופר המצרי יוסף אדריס, ו'עונת הנדידה אל הצפון' של הסופר הסודני אל-טייב צאלת. הפרטים לקוחים ממחמוד עבאסי ושמואל מורה, תְּרַגְּוּם וְאַאֲתָאֲר פי אל-אֲדָב אל-ערבי פי אסראאיל, 1948-1986, שפרעם 1987, עמ' 126-127, ומחנך ברטוב, 'מחלתו הלבנה של משכיל שחור', מעריב, 7 בספטמבר 1973.

11. מאיר חדאד (1914-1983): נולד בבגדאד, סיים בה את לימודי התיכון ועבד בהוראה 15 שנה. בא לישראל בשנת 1951 ועבד במערכת אל-ייום בתפקיד עורך נספח הספרות. כשהופסקה הופעת העיתון עבד בעיתון אל-אנבאא וב'קול ישראל' בערבית.

שהיה בשנים 1959-1966 העורך הכללי של העיתון. כתבו בעיתון גם אליהו חזום (נולד בשנת 1928) ניר שוחט,¹² שלום דרויש (נולד בשנת 1913) שמואל מורה,¹³ מוראד מיכאל (1906-1986) ואספרנס כהן (1930).¹⁴

אשר למטרה הראשונה של העיתון - הגברת השליטה במיעוט הערבי והידוק האחיזה בענייניו - עיתונאים אלה התאמצו לבצע את המדיניות שהתווה בעיקר מיכאל אסף, מייסד העיתון ועורכו הראשי שנים רבות. איש זה ניהל את אל-יום ממשרדו במערכת העיתון דבר, בעוד תופיק שמוש, עזרא ומאיר חדד תרגמו לערבית את המאמרים שכתב בדבר או מאמרים שהתפלמס בהם עם כותבי בטאון הקומוניסטים אל-אתחאד או עם בטאון מפ"ם אל-מרצאד ('המשקיף') ולפעמים אף עם כותבים ערבים באל-יום, שכתבו דברי ביקורת על תפקוד מוסדות המדינה כלפי האוכלוסייה הערבית, במדור שנקרא 'אל-מנבר אל-חר' (הבמה החופשית). תופיק שמוש כתב בדרך-כלל את מאמר המערכת של העיתון ולפעמים הוא חתם בראשי תיבות (ת.ש) ולפעמים לא חתם כלל.¹⁵

בדרך-כלל הדגיש שמוש את המוטיבים המייפים את פניה של המדינה ומדגישים את ייחודה במרחב. למשל, לרגל ועידה בין-לאומית לענייני מחקר אטומי בישראל בספטמבר 1957 הוא כתב: 'ישראל כוננה את ישותה הפוליטית ומבססת אותה על שני יסודות חזקים והם העבודה והמדע, ובאמצעות שתי אבני פינה אלה השיגה מדינה צעירה זו את המקום הנכבד אשר השיגה. אמנם יש תנאים ואילוצים הכופים על ישראל לחזק ולבצר את כוחותיה ההגנתיים ולהקצות לשם כך מאמצים ומשאבים כספיים, אך כל זה אינו מונע ממנה להשקיע מאמצים כבירים במדע ובהמשך המעשים היצירתיים החיוביים'.¹⁶ שמוש הרבה להדגיש את תהליך השתלבותם של האזרחים הערבים ובני עדות המזרח בחיי המדינה ואת השתתפותם בתהליכי בנייתה. הוא כינה את התהליך 'תחייה מבורכת' או 'מהפכה שקטה ומבורכת'.¹⁷

12. ניר שוחט (נולד בשנת 1928): יליד העיר אל-עמארה בעיראק. סיים את לימודיו התיכוניים בעיראק ובשנת 1942 התחיל לפרסם מאמרים בעיתונות הערבית (עיתונים עיראקיים ומצריים). בא לישראל בשנת 1951. סיים את לימודיו האקדמיים באוניברסיטה העברית בירושלים. בארץ פרסם עשרות מאמרים בעיתונות הממסד בשפה הערבית, וכן עבד בקול ישראל בערבית.

13. שמואל מורה (1933): נולד בבגדאד ובה סיים את לימודיו התיכוניים בשנת 1950. כבר בהיותו בתיכון התחיל לפרסם קטעי שירה וביקורת ספרות בעיתונים העיראקיים. בא לישראל בשנת 1951. למד באוניברסיטה העברית בירושלים ספרות ערבית והיסטוריה של המזרח התיכון. קיבל תואר דוקטור באוניברסיטה של לונדון. עבד באוניברסיטה העברית כמרצה לספרות ערבית משנת 1966 ועד יציאתו לגמלאות. עבד גם כמרצה אורח באוניברסיטאות בישראל ומחוצה לה. פרסם ספרים רבים על הספרות הערבית המודרנית. עבאסי ומורה, תראג'ם ואאת'אר פי אל-אדב אל-ערבי פי אסראאיל, 1948-1986, עמ' 223-226.

14. רוב הנתונים המובאים כאן מסתמכים על עבאסי ומורה, שם, עמ' 7-130.

15. ריאיון עם צובחי יונס, 11 ביוני 2002.

16. אל-יום, 9 בנובמבר 1957.

17. שם, 12 במרס 1957.

שמוש השתמש בערבית מליצית וציורית כדי לתאר את תהליך האינטגרציה וההשתלבות שעברו שתי האוכלוסיות הנ"ל, בהכוונת מנגנוני הממסד. הוא המשיך בכך את הקו שהוביל גדעון וייגרט בדבר האוטופיה שחיים בה כביכול העולים החדשים מארצות ערב, תוך כדי התעלמות מגוהכת מתנאי החיים עם ראשית קליטתם בארץ ובמעברות.

במאמר שכותרתו 'יהודי ארצות ערב' כתב וייגרט: 'מחלקת הקליטה השייכת לסוכנות היהודית הזמינה קבוצה של עיתונאים לראות את מידת הפעלתנות של המהגרים היהודים שבאו מארצות ערב לישראל, בתחום העבודה החקלאית. [...] אצל רבים היתה דעה קדומה מוטעית, שיהודים אלה מכיוון שלא עסקו בחקלאות בארצות שמהן באו אינם מתאימים לסוג זה של עבודה. אך מצב העניינים בשטח הוכיח שיהודי ארצות ערב אינם נופלים מאחרים במיומנותם ובפקחותם, וכמו שהצטיינו בעבודות המסחר והתעשייה בארצות מוצאם, הם יעשו זאת גם בעבודות החקלאיות שהתחילו לעסוק בהן במולדתם החדשה'.¹⁸ בדבריו של וייגרט אין זכר למצוקה שחיו בה רבבות יהודים ממוצא מזרחי שבאו לארץ בראשית שנות החמישים ושוכנו במעברות בתנאי מחיה קשים ביותר. מפליא יותר שגם יהודים ממוצא מזרחי, שחשו על בשרם את המצוקות ואפשר להניח שמקצתם גרו במעברות, לא הוזכרו כלל את הנושא הכאוב הזה.

באותה רוח כתבו גם מאיר חרד, יצחק מוצירי וחנן מצרי, אך מי שהרחיק לכת היה עובדיה לוי, שביקש לשכנע את האזרחים הערבים שהממשל הצבאי הוא חיובי ונועד לשרת את התושבים. במאמר שכותרתו 'הממשל הצבאי בגליל המערבי' הוא כתב: 'אין זה סוד לומר, שחזיון השלום במרחב הזה, השמירה על הביטחון בתקופת המעבר והרצון לבניית יסודות העבודה והרווחה הם הגורמים שהביאו להקמת הממשל הצבאי ולהתמשכותו באזור הזה. אנו רואים שהלשכות של הממשל הצבאי בעכו ובסביבתה אינן לשכות צבאיות השואפות ליישם את התקנות הצבאיות, אלא אפשר לראות בהן בראש ובראשונה חוליה מקשרת בין התושבים והאזרחים לבין רשויות השלטון. בו בזמן לשכות אלה הן מקור המידע המהימן ביותר על מצבם של התושבים ובנוגע לדרישותיהם בדבר ימה ששייך להם. [...] הבורות של רוב התושבים בדבר הדרכים החוקיות להשגת זכויותיהם מעניקה ללשכות הצבאיות זכות קדימה בשירות הציבור'.¹⁹ מאמר זה של לוי ועוד רבים כמותו ביקשו להעביר מסר ברור לאזרחים הערבים בישראל והוא, שעל אף הקשיים שגורם הממשל הצבאי והכבדתו על חיי היומיום שלהם, מצבם טוב לעומת מצבם של חלקים אחרים של העם הפלסטיני או של התושבים הערבים בארצות הערביות השכנות.

קן התעמולה של אל-יום נמשך גם תחת שרביטו של נסים רג'ואן, עורך העיתון בשנים 1959-1966. מאמרי המערכת שכתב (לפעמים בשם אמנון בר טור)²⁰ עסקו בעיקר בניתוח

18. שם, 12 באפריל 1950.

19. שם.

20. ריאיון עם צובחי יונס, 21.8.2000.

הסכסוך הערבי-ישראלי ובהבלטת היתרון של ישראל כדמוקרטיה יחידה באזור. במאמר מסכם לשנת 1960, שכתב בראשית ינואר 1961, רג'ואן מציין ש'במרוצת שנת 1960 לא קרה בעולם הערבי כולו דבר חשוב הראוי לדיון'.²¹ במאמר המערכת הרבה רג'ואן לזלזל ברעיון הלאומי הערבי ובמנהיג רעיון זה דאז ג'מאל עבד אל-נאצר. הוא הרבה להתווכח עם עורכי ירחון הספרות של מפ"ם וכותביו, אל-פג'ר ('השחר'), שהיו בעלי מגמה לאומית ערבית ברורה, על מהות הלאום הערבי, מיהו ערבי, מה מאחד את העמים הערבים השונים והאם יש להחשיבם לאלמנט אתני-לאומי אחד.

על אף ההתקפות הקשות על מדינות המרחב ועל מנהיגיהן ומשטריהן הנהיג רג'ואן מדיניות של 'ערביזציה' בעיתון אל-יום. הוא הרחיב את רשת הכתבים הערבים במנותו סגן עורך ערבי (צובחי יונס מכפר ערערה שבמשולש) ועוד שני עיתונאים ערבים וכן היטיב את תנאי העסקתם לאחר שעברו קורסי הכשרה אינטנסיביים.²² עם זאת, יחסיו של רג'ואן עם העובדים הערבים הבכירים בעיתון היו מתוחים בשל מאמריו הקשים על המשטרים בארצות השכנות. לדברי צובחי יונס, ששימש סגנו של רג'ואן בשנת 1961, הוא עזב את תפקידו בין השאר בשל מאמרים של רג'ואן שבהם קילל את הערבים בשפתם הם.²³

העיתונאים היהודים המזרחים והעיתונאים הערבים יישמו את המדיניות שקבעה קבוצת המזרחנים שייסדה את העיתון ובראשם מיכאל אסף וגדעון וייגרט, ולפיה היו צריכים להלל ולשבח את מדיניות הממסד ולהתעלם ממצוקות האוכלוסייה הערבית שחיה תחת המשטר הצבאי וממצוקתה של אוכלוסיית העולים החדשים ממדינות ערב שחיו בתנאים קשים במעברות. רג'ואן יישם את המדיניות הזאת באל-יום, אך הוא הרבה לכתוב על מצוקותיהם של בני עדות המזרח בעיתונים אחרים ובייחוד ב'*Jerusalem Post*. הדבר העלה את חמתם של בעלי ההשפעה בעיתון ובשנת 1966 הוא הודח מתפקיד העורך, כנראה בשל גישתו השונה מגישת המזרחנים המייסדים בכל הנוגע לתוכני העיתון ומגמותיו. במאמר שכתב שמעון יעקובי בעיתון במערכה, שהוציא לאור ועד עדת הספרדים, הוא האשים את 'בעלי ההגמוניה האשכנזית' ש'החלו לרטון ולדבר גלויות על הסכנה הנשקפת למעמדם ולשלטונם כתוצאה מן הפרסומים של מר רג'ואן ועל כן הם ראו לנחוץ לנקוט באמצעים דחופים כדי לאלץ את מר רג'ואן להפסיק את כתיבתם'.²⁴

יעקובי ראה בפיתוריו של רג'ואן מזימה שעומדים מאחוריה 'גורמים כיתתיים שונים', שניסו להטיל דופי בקו העריכה של העיתון, משום ש'לפתע גילו שתגובותיו גם על נושאים ערביים מובהקים באל-יום אינם תואמים את המדיניות הרשמית. מאבק בין בעלי האסכולות השונות צץ כמו פטריות בשנים האחרונות, לגבי היחס אל הערבים בישראל מצאו את מר

21. אל-יום, 6 בינואר 1961.

22. על קורס כזה ראו: אל-יום, 13 בינואר 1961.

23. ריאיון עם צובחי יונס.

24. במערכה, ו, 4-5 (14 בספטמבר 1966).

רג'ואן ואת אל-יום איתנים ומבוססים שכן מר רג'ואן דאג כי העיתון ישמש ביטאון ישראלי כללי ולא כתתי אשר ישמש ביום אחד שופר ליועץ החדש של ראש הממשלה לענייני הערבים, מר טולידאנו או לה"ה אמנון לין ואבא חושי המשיגים על דעותיו של מר רג'ואן בשאלות העדתיות. [...] המטרה הושגה ומר רג'ואן הוקרב על מזבח מאבקי סתימת הפער בין העדות ותיקון עיוותים חברתיים במדינתנו.²⁵ הצגת המדינה ומוסדותיה בקווים חיוביים שירתה היטב את המטרה העיקרית שלמענה הוקם העיתון – חיזוק השליטה במיעוט הערבי, כיוון תהליכי ההתפתחות ועיצוב דעת הקהל בקרב. אבל היו לכך תוצאות נלוות שפגעו קשות בסיכויים ליישם מטרה חשובה אחרת שביקשו בעלי ההשפעה בעיתון להשיג והיא נטרולו של המיעוט הערבי מהמרחב התרבותי האזורי הכלל-ערבי. העסקתם בעיתון של יהודים דוברי ערבית ממוצא מזרחי ובהם אמנון שמוש, ניר שוחט, אליהו חזום ואספרנס כהן תרמה תרומה מכרעת להידוק הקשר עם המרחב. הניסיון הרב שהביאו אתם אחדים מהעיתונאים היהודים שעסקו במלאכת הכתיבה העיתונאית בארצותיהם עזר לדור חדש של עיתונאים וכותבים ערבים מקומיים ליהנות מניסיון זה, והדבר התבטא בהעשרת הלשון העיתונאית, בשיפור סגנון הכתיבה ובהכנסת ז'אנרים חדשים של כתיבה ושל יצירה ספרותית. ניר שוחט, למשל, כתב בקיץ 1958 סדרה בסגנון הערבי הקלאסי של אלף לילה ולילה בשיבוץ היבטים וסמלים אקטואליים.²⁶ אספרנס כהן כתבה הרבה על ענייני האישה בכלל והאישה המזרחית בפרט. במאמר באוקטובר 1958 היא התווכחה עם הסופרת והחוקרת המצרית דרייה שפיק, שהרבתה לכתוב על ענייני הנשים במזרח ופעלה לקידום מעמד האישה במזרח הערבי.²⁷ כהן ביקשה משפיק לגלות יותר יוזמה ונועזות ולא לנסות לתפוס את המקל בשני קצותיו: גם לשמר את המסורת וגם לחתור לשיפור דרסטי במעמדה של האישה במזרח.²⁸ על אף הביקורת הקשה שהטיחה כהן בדרייה שפיק היא תרמה את תרומתה בהצגת יצירתה של שפיק ויצירות של כותבות ערביות אחרות, ובכך הציגה לקוראי העיתון תמונה של מה שקורה במרחב ומנעה את יישומה של תוכנית הנטרול והניתוק של הקוראים הערבים בישראל מהמרחב התרבותי הכלל-ערבי.

מטרותיו של עיתון ההסתדרות חקיקת אל-אמר היו דומות לאלה של אל-יום, ואותו צוות שהוציא את אל-יום הוציא את חקיקת אל-אמר, נוסף על פעילים של ההסתדרות שפעלו בתוך האוכלוסייה הערבית ורובם המכריע היו מיוצאי ארצות ערב, דוגמת אליהו אגסי (יליד 1909), אדואר צמח, סלים שעשוע (1930), נוהת דרויש-קצב (1933) והסופר והעיתונאי הוותיק ד"ר נסים מלול (1892-1959). העורך הראשי היה מיכאל אסף ותופיק (טוביה) שמוש היה מזכיר המערכת וכתב את רובם המכריע של מאמרי המערכת. הוא ניצל

25. שם.

26. ראו למשל: אל-יום, 13 ביוני 1958.

27. שם, 26 באוגוסט 1957.

28. חקיקת אל-אמר, 17 באוקטובר 1958.

היטב את בקיאותו בשפה הערבית ובתרבותה כדי להטיף לקו העיקרי של העיתון: הרעפת שבחים ודברי הלל על מדיניות הממסד כלפי האוכלוסייה הערבית והבלטת ה'הישגים' בתחום הזה. במאמר שכותרתו 'השיירה נוסעת והתקווה מתממשת' הוא כתב:

קורא יקר, סיפתי לך בשבוע שעבר על אודות סיום השנה הראשונה לסמינר להכשרת מורות ערביות ביפו ועל קורס שלמדו בו נשים ערביות בתל-אביב ועל חניכת מיום החשמל בכפר טירה. שלושה מאורעות חשובים שחגגנו אותם בשבוע אחד, ואז הצבעתי על משואת אור זו וראיתי בה אותות מבורכים המצביעים על שיפור מצבה של החברה הערבית והעלאת רמתה, והדבר מהווה הגשמת תקוותיו של כל איש מסור הרוצה בטובת הארץ וכל תושביה.²⁹

שמוש הרבה להשתמש במטפורות ובביטויים ופתגמים ערביים קלאסיים, ובכך תרם ודאי את תרומתו להעשרת סגנון הכתיבה העיתונאית בערבית בארץ על אף התוכן התעמולתי של הדברים. לפי אותו קו כתב אברהם עובדיה (1924) בתי שיר שכותרתם 'אל הצעירים'. הוא פנה אל הצעירים באמרו שעל כתפיהם צריכה להתבסס המדינה שמוטל עליה נטל כבד, ואם העבר שלהם מת אזי עליהם לבנות את ההווה ואת העתיד.³⁰ בתי שיר אחרים, שכותרתם היתה 'מסע האחוה', הוא פנה לאחיו הערבים ואמר ש'הסכסוך בין שני העמים לא הצליח לשנות את האהבה ואת ההערכה הגדולה שיש בלבנו כלפיהם. הרי הסכסוך והריחוק יסתיימו יום אחד וניפגש שוב ונתאחד כפי ששירה זו מאחדת אותנו'.³¹

עובדיה מתח ביקורת על הנטייה של אחדים מהמשוררים הערבים הצעירים בישראל לכתוב שירה פוליטית ביקורתית. הוא הביע דעה זו מעת לעת ובייחוד במאמר שכתב על קובץ שירים שפרסם בראשית שנת 1959 המשורר סמיח אל-קאסם ובו, לדעתו של עובדיה, הפרזו המשורר בשימוש במילים 'הרג', 'הרס', 'עריצות' ו'אכזריות'. עם זאת שיבח עובדיה את המוטיבים הכלל-אנושיים בקובץ השירים שעניינם 'סלחנות', 'הבלגה' ושאר ערכים רוחניים נשגבים, ולדברי עובדיה 'נחוץ לנו, המזרחים, לאמץ ערכים אלה שיכולים להיות נקודת מפגש מאגד בינינו'.³²

נוסף על כתביו של עובדיה שהדגישו את 'המזרחיות' כמכנה משותף בין שני העמים, תרמו ודאי כתיבתם של אספרנס כהן³³ ואליהו חזום³⁴ על הוגי דעות ואינטלקטואלים מהמרחב

29. שם.

30. שם, 17 באוקטובר 1958.

31. שם, 13 בנובמבר 1958.

32. שם, 5 בפברואר 1959.

33. ראו למשל את מאמרה על הוגי הדעות של הרפורמיים האסלאמי, מחמד עבדה וג'מאל אל-דין אל-אפגאני, חקיקת אל-אמר, 5 בפברואר 1959.

34. ראו למשל סדרת מאמרים של חזום על האינטלקטואל המצרי סלאמה מוסא, חקיקת אל-אמר, אוקטובר-נובמבר 1958.

הערבי לשמירה על הקשרים בין הקורא הערבי בישראל לבין תרבות המרחב וסמליה. מאמריהם של היהודים המזרחים על תרבות המרחב עודדו כותבים ערבים ישראלים לכתוב בעיתונים האלה ולעסוק באותם תכנים על אף הצביון התעמולתי שלהם. הם אף השתתפו השתתפות פעילה בפעולותיה של המחלקה להדרכה של ההסתדרות, שפתחה מועדונים ויזמה הרצאות על מפעלי המדינה והישגיה, מכיוון שההרצאות היו בערבית ורוב המרצים נמנו עם פעילי ההסתדרות ומפלגת השלטון מקרב בני עדות המזרח, דוגמת אליהו אגסי, אדואר צמח ונוהת קצב. העיתון חקיקת אל-אמר פרסם את התוכנית השבועית של פעילות זו ואף דיווח על ההדגים שהיו לה בקרב האוכלוסייה הערבית.³⁵

העיתונים האלה הודפסו בתל-אביב ומשם הופצו לשאר חלקי הארץ. ההסתדרות והאיגודים המסונפים אליה עזרו מאוד בהפצת העיתונים, בגיוס כותבים, כתבים ומנויים. העיתונים הופצו חינם בקרב חברי איגודי ההסתדרות, מה שהקל את מלאכת ההפצה, אבל הדימוי של עיתונות מטעם היה בעוכריהם, והחלוקה חינם אף גרעה כנראה מיוקרתם עוד יותר. היטיב לתאר זאת כתב ידיעות אחרונות בכתבו על חלוקתו של חקיקת אל-אמר: 'משגה הוא, למשל, שמחלקים אותו חינם [...] חבילות שלמות מתגלגלות בפינת לשכת העבודה והמועדונים. כידוע, אין אדם המעריך דבר הניתן לו חינם'.³⁶

להלן טבלה מסכמת של תפוצת עיתוני הממסד בתקופה הנדונה:³⁷

העיתון	1950	1953	1960	1966
אל-יום	1500	2000	3000-4000	4000
חקיקת אל-אמר	2000	2500	2500	-
אל-וטן	-	2000	-	-
פלמת אל-מראה	-	-	-	2000
אל-הדף	-	-	-	2000

העיתונות הקשורה למפ"ם

העיתונות בשפה הערבית, הקשורה למפ"ם, ראשיתה בתקופת המנדט כשהופיע בראשית שנות הארבעים נספח בערבית לבטאון המפלגה משמר. נספח זה נערך בידי קבוצה של

35. חקיקת אל-אמר, נובמבר 1958.

36. ידיעות אחרונות, 23 במרץ 1950.

37. המקורות לנתונים: אורי שטנדל, ערביי ישראל בין הפטיש לסדן, ירושלים 1992, עמ' 371-393; הבולטין של מפ"ם (מס' 3, 5, 7) 1950-1956, וראיונות עם צובחי יונס, לטיף דורי וסמיר דרויש (יוני-אוגוסט 2000) שעבדו במערכות העיתונים הנזכרים.

מזרחנים והבולטים בהם היו אהרן כהן, יוסף ושיץ, אליעזר בארי ושמחה פלפן. הם נעזרו גם בכתיבים ערבים, בעיקר בחיפה, ביפו ובירושלים.³⁸

בשנת 1952 החליטה המחלקה הערבית במפ"ם להוציא ביטאון בערבית שנקרא אל-מרצאד ('על המשמר'). עיתון זה הופיע כשבועון ועורכו היה המזרחן אליעזר בארי. תחילה היו במערכת המצומצמת של העיתון מזרחנים אחדים וחברים ערבים אחדים. אחר-כך נקלטו יהודים ממוצא מזרחי (עיראקי בעיקר) שהיה להם ניסיון עיתונאי בשפה הערבית בעיתונות של מפ"ם או של המפלגה הקומוניסטית. נראה שפעילי מפ"ם לא הצליחו לקלוט אף עיתונאי שהיה בעל ניסיון מארץ המוצא שלו. הם קלטו קבוצה של צעירים שלאחדים מהם היה ניסיון בהוצאת עלון בית-ספר. הבולטים בקבוצה זו היו לטיף דורי (יליד 1934) דוד כהן (1930) סמי רפאל (1933) ואברהם עקרי.³⁹ אלה ואחרים כתבו באל-מרצאד ובעלונים שהופיעו מטעם מפ"ם ערב מערכות הבחירות לכנסת בשנות החמישים, כמו צות אל-מעאבר ('קול המעברות') ואלא אל-אמאם ('קדימה'),⁴⁰ אשר הופיעו בשנות החמישים בתדירות לא קבועה. דורי השתלב בהנהגה הפוליטית של מפ"ם וליווה את עיתונות מפ"ם בערבית בכלל וגלויה, ואילו שלושת האחרים עסקו בכתיבה עיתונאית ואף ספרותית. אברהם עקרי כתב (בשם אבראהים מוסא אבראהים) על ענייני עיתונות, ספרות ואמנות בעולם הערבי. הוא התמיד בכתיבתו בעיתוני מפ"ם עד אמצע שנות השבעים ואז 'חצה את הקווים' והתחיל לכתוב בעיתונות הילדים השייכת להסתדרות ואף ערך את עיתון הילדים מג'לתי.⁴¹ דוד כהן היה אחד העסקנים החשובים של מפ"ם בקרב עדות המזרח וכתב בעיקר באל-מרצאד ובראשית שנות השישים כתב גם בירחון הספרותי אל-ג'דיד של המפלגה הקומוניסטית.⁴² הוא כתב בשמות בדויים, לפעמים בשם פריד, לפעמים חתם 'הבן של ח'יריה' ולרוב – דוד יוסף.⁴³

אנשים אלה כתבו בערבית מטעמים שונים, לפעמים כמילוי הנחיות של המפלגה שהשתייכו אליה (בעיקר העסקנים שבהם), לפעמים ככלי ביטוי למצוקות של יושבי המעברות שלא ידעו שפה אחרת ולעתים גם בשל אהבת השפה הערבית כשפת-אם והרצון לשמור על קשרים עם המרחב התרבותי הערבי. במרכז כתיבתם היה תיאור המצוקות והסבל של יושבי

38. על הנספח הזה ראו במסמכים של אהרן כהן ויוסף ושיץ, אש"צ 17.10.95 (3), 9.10.95 (4).

39. אברהם עקרי (1921) נולד בבגדאד ובה סיים את לימודיו התיכוניים. היה תלמידו של המשורר העיראקי המהולל מחמד מהדי אל-ג'ואהרי. למד רפואה בבגדאד ושלוש שנים שימש רופא ורוקה. בא לישראל בשנת 1951. הוא היה חבר מערכת העיתון אל-מרצאד עד שנת 1976 ונודע יותר בשם אבראהים מוסא אבראהים. בשנת 1976 עבד בבית ההוצאה הערבי השייך להסתדרות וערך את כתב העת מג'לתי. כתב ארבעה רומנים בערבית, שזכו לביקורת טובה, ועשרות מאמרים על האמנות הערבית ועל הקולנוע הערבי.

40. ריאיון עם לטיף דורי, 15 בנובמבר 2001.

41. עבאסי ומורה, תראג'ם ואאת'אר פי אל-אדב אל-ערבי פי אסראאיל, 1986-1948, עמ' 7-8.

42. ריאיון עם לטיף דורי.

43. אש"צ 4.12.90 (4).

המעברות ולעתים השוו אותם למצוקות של האוכלוסייה הערבית הכפופה לממשל הצבאי. מוטיב זה רווח במיוחד בכתיבתם של דוד כהן ולטיף דורי. כהן, למשל, כתב בשנת 1952 כ־20 מאמרים ובהם ביטא את המצוקות של המעברות ואת הדרישה להעביר את יושביהן למגורי קבע.⁴⁴ דורי לעומת זאת הדגיש את השותפות במצוקות ובסבל בין יושבי המעברות מקרב בני עדות המזרח לבין האוכלוסייה הערבית. בקריאה שהפנה לכנס היסוד של תנועת הנוער הערבי החלוצי (המסונפת למפ"ם) בדצמבר 1954 הוא כתב: 'מישראל של המעברות והאוהלים הבלויים, של הבקתות החשוכות, של האבטלה וההזנחה המתמדת, מישראל של המאבק בממשלת הקואליציה הבורגנית של מפא"י, מישראל הנאבקת למען חיי אנוש מכובדים, חיים של שוויון לכול, אנו מברכים את ועידתכם בשם נוער המעברות המסונף לשומר הצעיר'.⁴⁵ במאמר שכותרתו 'אל אחי הערבי' מתפאר דורי בכך שקולה של מפ"ם לא הפסיק לדרוש שוויון זכויות לאזרחים הערבים וביטול הממשל הצבאי. הוא אף מציע לאחיו הערבי לשתף פעולה במאבק ב'רוחות המשרתות את הקולוניאליזם והמנסות בכל כוחן לגרור את ארצנו למלחמה חדשה'.⁴⁶

במכתב אל יוסף ושיץ, מזכיר המערכת של אל-מרצאד, תיאר סמי רפאל את מניעיו לכתוב בעיתון:

אני נאלץ פעם פעמיים, שלוש וארבע לכתוב אליכם כי הכתיבה באל-מרצאד הפכה בתוכי לסם שאין ביכולתי להשתלט עליו, ועל אף זמני העמוס אני מנצל את ההזדמנות להיזכר בעיתוני האהוב ולשבור את הרעב שלי ולהרוות את צמאוני במאמרים שאובים מההוויה הישראלית [...] הרי חיינו מלאים ברעיונות עצובים. אני מנצל כאן את ההזדמנות להצביע על ההתקדמות המוחשית של אל-מרצאד. טעויות הדקדוק פחתו וכותבים בעלי שם התחילו לכתוב בעיתון.⁴⁷

אך לא רק ענייני השפה הערבית הדאיגו את רפאל, אלא גם שאלות אידאולוגיות. הוא הביע דאגה למשל מתופעת ה'נשירה' של צעירים עולים עקב המצוקה במעברות. תחת הכותרת 'די לנשירה' הוא כתב: 'הכרתי צעיר שחזר למולדת האבות, מולדת השחרור הלאומי לעם אשר סבל מעבדות אלפי שנים, הוא גר במעברה ודפק על דלתות לשכות העבודה ללא הועיל. הוא טעם את טעם ההשפלה והאכזבות. [...] אליו ואל כל מיואש אני כותב שורות אלה'.⁴⁸ על אף כל המצוקות קורא רפאל לצעירי המעברות להחזיק מעמד, לא להגר מהארץ ולהיאבק בניצול של הקפיטליזם ושל אנשי הממסד.⁴⁹

44. שם.

45. אל-מרצאד, 24 בדצמבר 1954.

46. שם, 16 בספטמבר 1954.

47. מכתב מסמי רפאל אל יוסף ושיץ, אש"צ, ארכיון ושיץ, 15.35.95(4).

48. אל-מרצאד, 16 בדצמבר 1954.

49. שם.

כותבים אלה לא היו במצב קל כל עיקר; מצד אחד היה עליהם להדגיש את שליחות מפ"ם ואת פעולותיה להגשמת רעיונות הציונות ואחוות העמים, ומצד אחר הם ראו את עצמם חייבים להדגיש את המצוקות של האוכלוסייה שחיו בקרבה. הם ראו באוכלוסייה הערבית בארץ שותפה לסבל ולמצוקה ואולי מכאן נבעה ההזדהות עם מאבקה של אוכלוסייה זו לשוויון אזרחי. עניין זה מסביר אולי את היעלמותם של כותבים ממוצא מזרחי בעיתונות מפ"ם בערבית לאחר היעלמות תופעת המעברות.⁵⁰

העיתונים של מפ"ם הופצו בעיקר בקרב חברי המפלגה והחוגים המקורבים אליה, מלבד הירחון אל-פג'ר שהיה אהוד בקרב שכבת האינטליגנציה שלא היתה בהכרח מחברי המפלגה. בזמנים שהיתה מפ"ם מחוץ לקואליציה התקשו אנשיה להגיע למקומות שהיו תחת הממשל הצבאי ולחלק בהם את העיתונים.⁵¹ הטבלה להלן מראה את תפוצת עיתוני מפ"ם בתקופה הנדונה:⁵²

העיתון	1954-1952	1958-1955	1962-1959	1967-1963
אל-מרצאד	2000	3000-2000	3000	4000
אל-פג'ר	-	-	4000-3000	-
צות אל-מעאבר	-	2000-1500	-	-

העיתונות הקשורה למפלגה הקומוניסטית

בקרב העולים מארצות ערב פעלו גם פעילים קומוניסטים. אחדים מהם היו פעילים בארצות מוצאם ובייחוד ביהדות עיראק. הכותבים הקומוניסטים כתבו בעלונים המחתרתיים של המפלגה הקומוניסטית ובעיתון אל-עצבה ('החבורה החזקה'), בטאון האגודה למלחמה בציונות, שייסדו בעיראק יהודים חברי המפלגה הקומוניסטית.⁵³ מקצת הפעילים הקומוניסטים בעיראק המשיכו בפעילותם בארץ ואף המשיכו לכתוב בערבית בעיתונה של המפלגה הקומוניסטית אל-אתחאד, שהופיע כשבועון ובו שימש סמי מיכאל חבר מערכת בשנות החמישים.⁵⁴ כתב באל-אתחאד מוסא חורי (יליד 1922), שכתב

50. ריאיון עם לטיף דורי.

51. שם.

52. הנתונים: אש"צ 2.21.95(9), 17.35.95(6); ריאיון עם לטיף דורי.

53. שמואל מורה, האילן והענף: הספרות הערבית החדשה ויצירתם הספרותית הערבית של יוצאי עיראק, ירושלים 1997, עמ' 301.

54. סמי מיכאל: נולד בעיראק (1930), סיים בה את לימודיו התיכוניים ועסק בפעילות קומוניסטית מחתרתית. בא לישראל בשנת 1949 והצטרף למפלגה הקומוניסטית הישראלית בשנת 1950. הצטרף למערכת אל-אתחאד למשך שלוש שנים. בד בבד עבד בתפקיד פקיד במשרד החקלאות. בשנות השבעים היה לאחד

מאמרים אחדים בשנות החמישים בשם אלוֹ-שרבת. באותה העת כתב בעיתון גם אסחאק כפלאוי (1925-2000). הוא פרסם בתי שיר וחרוזים בשפה הערבית המדוברת (בדיאלקט העיראקי).⁵⁵ כך עשה גם מנשה ח'ליפה (1927).

על גיוסו לעבודה בעיתון אל-אתחאד ועל התפקידים שהוטלו עליו כשהצטרף למערכת סיפר סמי מיכאל:

הצטרפתי למערכת בחיפה, ועסקתי בשלושה תחומים. דיווחתי בעיתון על המעברות, על גלי העלייה החדשה ועל המצב הסוציאלי הקשה שהעולים שרויים בו. מילאתי גם תפקיד של כתב נודד בכפרים הערבים שהיו אז בפיקוח של הממשל הצבאי. התחום השלישי היה, כמובן, הכתיבה הספרותית. [...] כתבתי מאמר לאל-איתחאד, על כך שהחברה הישראלית היא מדינה קפיטליסטית דמוקרטית, וצינתי שאין לטפח אשליות מעבר לסוג ממשל זה. כלומר, מדינת ישראל איננה מדינה סוציאליסטית כפי שבן-גוריון ביקש להציגה בתחילת דרכו כראש ממשלה. המאמר מצא חן בעיני אמיל חביבי. הוא ביקש ממני לשלוח לו רשימות שכתבתי למגירה. שלחתי אליו והוא פרסם אותם. התביישתי, חתמתי לא בשמי, אלא בשם בדוי: סמיר מארד, כלומר סמיר המורד. ראיתי בהופעת שמי בעיתון התיימרות רבה מדי.⁵⁶

מיכאל אכן עסק בכתיבתו בנושאים הללו, אך הוא כתב גם בנושאים פוליטיים ואידאולוגיים – בגנות הקפיטליזם וארצות-הברית ולטובת הקומוניזם וברית-המועצות.⁵⁷ כתיבתו על חיי העולים החדשים במעברות היתה רוויה תיאורי סבל ואומללות. בתארו את המעברה בפתח-תקווה הוא כתב: 'עקיצה אחת של פרעושי הלילה מספיקה ליישור התיאוריות העקומות'.⁵⁸ את העולים במעברה בפרדס-חנה תיאר 'אנשים שנגזר עליהם לגווע ברעב'.⁵⁹ נוסף על תיאורי הסבל והאומללות הוא הצביע על אפליה על רקע מוצאם המזרחי של העולים: 'המשטר גייס את כל השופרות כדי לשכנע את ההמונים שהמזרחים הם אזרחים מדרגה שנייה, הג'רוזלם פוסט מציע לחנך אותם מחדש לפי רוח המערב כדי לקצץ את הציפורניים שלהם. מר שירמן בעיתון הארץ הציע ללמד אותם בכיתות יסודיות מיוחדות כפי שמלמדים את הסוטים, ואילו אל-מרצאד של מפ"ם מאשים אותם כי הם משחיתים את האדמה'.⁶⁰

הסופרים הבכירים בספרות העברית ופרסם רומנים רבים – עבאסי ומורה, תראג'ם ואאת'אר פי אל-דב אל-ערבי פי אסראאיל, 1948-1986, עמ' 226-227. על פעולתו בעיתון אל-אתחאד ראו: סמי מיכאל, גבולות הרוח: רוביק רוזנטל משוחח עם סמי מיכאל, תל-אביב 2000, עמ' 142-145.

55. ריאיון עם מוסא חורי, 11 בנובמבר 2001.

56. מיכאל, גבולות הרוח, עמ' 142.

57. אל-אתחאד, 29 במאי 1953.

58. ראו למשל את גליונות אל-אתחאד, מהתאריכים 16 ביוני ו-10 בספטמבר 1954.

59. שם, 15 באפריל 1953.

60. שם, 2 באוקטובר 1953.

התיאורים הסגנוניים של מיכאל ושפתו הערבית העשירה תרמו ודאי תרומה חשובה לעיצוב הכתיבה העיתונאית בשפה הערבית. מאמריו באותה תקופה, נוסף על המאמרים של אמיל חביבי ואמיל תומא, הם סימני דרך חשובים בהתפתחותה של הלשון העיתונאית ובייחוד זו של העיתונות הקומוניסטית. יהודים מזרחים אחרים התמקדו בנושא המעברות. העיתון ייחד לנושא זה מדור מיוחד: 'המעברות תופעה המביישת את המשטר הנוכחי ומוקד ממוקדי המאבק למען מחר ורוד יותר'. במדור הזה כתבו גם מוסא 'מוריס' חורי, מנשה ח'ליפה, אברהמים דבי ונורי שאשא. גם מי שכתבו יצירות ספרות (שירה וסיפור קצר) תיארו את הסבל במעברות.

כך עשה שמעון בלס⁶¹ בסיפור קצר 'מעצרו של יוסף'. גיבור הסיפור, יוסף, הוא צעיר עיראקי שהושיבו אותו עם בואו לישראל בעיירה מג'דל (אשקלון), והוא ואשתו ובנו סובלים את היותו מובטל. את המעבר שעשה יוסף מחייו בעיראק לחייו בישראל תיאר בלס כדלקמן: 'יוסף עבד בעיראק בייצור נעליים. מעולם הוא לא העלה בדעתו שמה שמחכה לבנו בישראל הוא הפליטות והרעב. הוא חשב שבישראל הוא יכול רק להגשים את חלומותיו הנעימים לעתיד של רווחה ושגשוג. הוא נדהם כשעמד על המציאות המכאיבה: אבטלה מתמדת ורעב קשה. פעם ראשונה בחייו הבין יוסף את משמעות הרעב'. יוסף נעצר משום שהטריד את האחראים בלשכת העבודה, ואשתו, נעימה שמה, נעצרה משום שניסתה למכור חלק מהקצבה המשלתית. ביום המשפט הוכה יוסף בידי השוטרים שהביאו אותו לאולם ואשתו נגררה באכזריות אל מחוץ לאולם. סיום הסיפור עוסק בבו, צבאח שמו, שראה בעיניו מה שקרה להוריו. בלס מתאר את רגשותיו של הילד: 'צבאח לא שאל עוד על אוכל, הוא התחיל לדבר בועם על אותם אנשים במדים המשוטטים בכל מקום ומכים את ההורים'.⁶²

סיפור זה נועד כמובן לשרת את הביקורת הכללית של העיתון על תפקוד השלטונות, אך הוא היה חלק מהתרומה שתרמו הכותבים ממוצא מזרחי (עיראקי בעיקר) להתפתחותה של היצירה הספרותית בשפה הערבית בארץ. בלס פרסם מעת לעת מאמרים ויצירות ספרותיות בירחון הספרותי אל-ג'דיד שהוציאו חוגי המפלגה הקומוניסטית. כתבו בו דוד כהן, דוד צמח וששון סומך.⁶³ לסומך מייחסים מבקרי הספרות את השיר הראשון שנכתב בסוגה הקרויה

61. שמעון בלס: נולד בבגדאד (1930) וסיים בה את לימודיו התיכוניים בשנת 1949. בא לישראל בשנת 1951 ועשה באוניברסיטת תל-אביב את התואר הראשון והשני, ובשנת 1974 קיבל תואר דוקטור מאוניברסיטת סורבון בפריס. נוסף על כתיבתו באל-אתחאד ובאל-ג'דיד הוא עבד בעיתונים בעברית ובהם קול העם ועל המשמר. עד פרישתו לגמלאות הוא שימש מרצה לספרות ערבית באוניברסיטת חיפה ופרסם מספר רב של מחקרים בנושא הספרות הערבית המודרנית. הוא פרסם גם כמה רומנים בעברית. ראו: עבאסי ומורה, תראג'ים ואת'אר פי אל-אדב אל-ערבי פי אסראאיל, 1948-1986, עמ' 31-33.

62. אל-אתחאד, 31 ביולי 1953.

63. ששון סומך: נולד בבגדאד (1933) ובה סיים את לימודיו התיכוניים בשנת 1950. כבר בהיותו תלמיד תיכון פרסם בעיתונים העיראקיים אל-נדים ואל-אח'באר. בא לישראל בשנת 1951 והתחיל לפרסם בערבית באל-ג'דיד ובאל-אתחאד. למד באוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטה העברית בירושלים.

'השירה החופשית',⁶⁴ שצמחה בעיראק בשנת 1949 וממנה עברה לארצות החרות במרחב.⁶⁵ סומך, בלס וצמח שימשו שנים רבות מרצים בכירים לספרות ערבית באקדמיה הישראלית והם חוקרים בעלי שם בתחום זה בעולם. במעמדם זה הם תרמו תרומה ניכרת לפיתוחה של תרבות כתובה בערבית בארץ.

בהיותה מסגרת המחאה העיקרית נגד מדיניות הממשל הצבאי ומדיניות הקיפוח כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל וכלפי שוכני המעברות מקרב העולים היהודים, נוסף על היותה הביטאון של מק"י האופוזיציונית, סבלה העיתונות הקומוניסטית מנחת ידה של הצנזורה. קשיים רבים הועמדו גם בפני האנשים שחילקו אותה. על אף כל הקשיים נהנתה עיתונות זו מתדמית טובה ומיוקרה בקרב קהלי היעד, מה שאפשר לה להתמודד עם המכונה המשוּמנת של עיתונות הממסד. הטבלה להלן מראה את תפוצתה של העיתונות הזאת בתקופה הנדונה:⁶⁶

העיתון	1950-1948	1955-1952	1962-1956	1967-1963
אל-אתחאד	3000	5000-4000	6000	7000-6000
אל-ג'דיד	-	4000-3000	4000	4000
אל-ע'יד	-	-	3000-2000	3000
אל-דרב	-	-	2000	-

העיתונות של מפלגות המרכז והימין

כמעט כל המפלגות הפוליטיות בישראל בתקופה הנדונה הוציאו עיתונים או עלונים בערבית ובכלל זה מפלגות שלא היתה להן נגיעה ישירה לאוכלוסייה הערבית, דוגמת תנועת החרות או הציונים-הכלליים. קהל היעד שאליו כיוונו מפלגות אלה את עיתוניהן בערבית היה בעיקר יהודים דוברי ערבית. תנועת החרות הוציאה את השבועון אל-ח'ריה ('החרות') בשנים 1954-1959, וכתב בו העיתונאי מנשה זעורר (1906-1974).⁶⁷ במאמר המערכת של הגיליון הראשון שורטטו מטרותיו של העיתון ותפקידיו:

בשנת 1968 קיבל תואר דוקטור מאוניברסיטת אוקספורד באנגליה. היה מרצה לספרות ערבית באוניברסיטת תל-אביב ומרצה אורח באוניברסיטאות רבות בעולם. בזכות מחקריו הרבים בתחום הספרות הערבית המודרנית, סומך נמנה עם החוקרים הבכירים בעולם בנושאים אלה. ספרו האוטוביוגרפי בגדאד אתמול, שפורסם בהמשכים בעיתון הארץ בשנים 2003-2004, זכה לתגובות חיוביות ולשיח עיתונאי וספרותי ער.

64. לדוגמה, ראו דברים שכתב נביה אל-קאסם, אל-ג'דיד, יוני 1991.

65. השיר שכתב סומך נקרא 'הלכות ההם' ופורסם באל-ג'דיד, מרס 1954.

66. על-פי: שטנדל, ערביי ישראל, עמ' 373-380; ריאיון עם מוסא חורי.

67. כבהא וכספי (לעיל הערה 7), עמ' 48.

הרעיון להוצאת עיתון חרות בערבית נוצר כדי שעיתון זה ישמש אמצעי בידי התנועה במאמציה להגשים את חובותיה הלאומיות כלפי היהודים שעלו מארצות המזרח. הוא נוסד כדי לאפשר להם להתבטא בעניינים הנוגעים להם ולעזור להם להיקלט בחברה הישראלית החדשה [...] מטרתו של העיתון להסיר את הקשיים העומדים בדרך אימוצם לתרבות הלאומית הישראלית הצחה.⁶⁸

נוסף על התעניינות העיתון במה שקורה במעברות הוא דאג גם לתרגם לערבית מאמרים פרי עטם של מנהיגי תנועת החרות ובעיקר מנחם בגין וד"ר יוחנן באדר. בעיתון נשרת אל-מרכז ('עלון המרכז'), שהוציאה מפלגת הציונים-הכלליים בשנת 1955 עבד סלים ענברי, שכתב את מאמרי המערכת. כתב בו גם עורך הדין יחזקאל מוראד, ובאחד המאמרים הוא ניסה לשכנע את העולים מעיראק להצטרף למפלגת הציונים-הכלליים כי זוהי המסגרת הפוליטית המתאימה להם ביותר, שהרי 'העולים מעיראק היו רגילים יותר לחיי היוזמה החופשית ורובם עסקו במקצועות חופשיים. אנו צריכים לחיות באותה צורה כדי שנגיע לחוף מבטחים וניפטר מהכבלים המלאכותיים המכבידים עלינו'.⁶⁹ שני העיתונים האלה, ועיתונים אחרים שהופיעו מטעם מפלגות מרכז וימין אחרות, אמנם לא נועדו לאוכלוסייה הערבית, אך עצם הופעתם בשפה הערבית תרמה לפיתוח הכתיבה העיתונאית בשפה זו. באמצעות הסגנונות שהביאו אתם עולים מעיראק (מנשה זערוור למשל) זכתה השפה הערבית לשיפור בסגנון הכתיבה ולהעשרת הלשון העיתונאית בביטויים ובמושגים מארצות ערביות בעלות מסורת בכתיבה עיתונאית. מכיוון שעיתונות זו לא החזיקה מעמד תקופה ארוכה אין נתונים מדויקים על מספר העותקים שהודפסו מכל עיתון ועיתון. אך על סמך ראיונות עם מי שהיו מעורבים בהוצאתם לאור נראה שהתפוצה של כל עיתון מהעיתונים הללו היתה בין 1000 ל-1500 עותקים בממוצע והם הופצו בחוגי האוהדים של מפלגות אלה בקרב האוכלוסייה הערבית ובני עדות המזרח.

סיכום

אף-על-פי שהעיתונים שכתבו בהם בני עדות המזרח היו עיתונים מפלגתיים מגויסים ואף שכתבתם נועדה בעיקר לשרת את מטרותיהן של המפלגות, תרומתם של כותבים אלה היתה גדולה בכל הנוגע לבנייתו מחדש של שיח עיתונאי ער ותוסס בשפה הערבית, בעיקר בהיבטים האלה:

68. אל-חרייה, 21 בדצמבר 1954.
69. נשרת אל-מרכז, 22 (מאי 1955).

יהודים מזרחים בעיתונות הערבית בישראל

1. הם מילאו חלק מהחלל שנוצר עקב עקירתה של האינטליגנציה הפלסטינית ואף עזרו ביצירתה ובטיפוחה של אינטליגנציה חדשה.
2. הם העשירו את לשון הכתיבה העיתונאית בשפה הערבית בארץ הן מבחינת הסגנון והן מבחינת הביטויים והמושגים.
3. באמצעות הניסיון שהביאו עמם ובאמצעות המשך התעניינותם במה שקורה בארצות המוצא שלהם (בייחוד בענייני תרבות) הם גרמו להמשך הקשר התרבותי בין האוכלוסייה הערבית בארץ לבין תרבותו של המרחב הערבי.

עמוד 462-ריק